

С. Лувсандондовын зохиосон ерөөл ба морины цолын шинээр олдсон гар бичмэлийн судалгаа¹

1. Сэдбазарын Лувсандондов хийгээд түүний зохиол бүтээл

Халхын алдартай шүлэгч С. Лувсандондов (1854–1909) монголын сонгодог уран зохиолын түүхийн тоймд аль эрт орсон боловч одоо хүртэл түүний бүтээл нэлээд төгөлдөр бус байдлаар хэвлэгдсэн байна.² Эдүгээ миний бие энэхүү өгүүлэлд Лувсандондовын бүтээлд шинээр олдсон нэг гар бичмэлийн агуулгыг эрдэм шинжилгээний гүйлгээнд өргөрөө хичээе.

Сэдбазарын Лувсандондов бол 1876 онд Халхын Засагт хан аймгийн Хан-хөхий уулын хошууны ноён сууж үе залгамжилсан, Жүн вангийн зэрэг, Засаг, Улс төрд Туслалгач гүн байжээ. 1897 онд Засагт хан аймгийн туслалгач Жанжинаар томилогдож жанжин гүн хэмээх цолтой болов.³ Лувсандондовын тухай ерөнхий судалгааг М. Гүрсэд (1968),⁴ В. Хайссиг (1972, 1994)⁵ тус тус хийжээ. Д. Түмэнжаргал, Халхын Засагт хан аймгийн Элжигэн хошуу буюу Хан-хөхий уулын хошууны тухай 1980аад оноос судалгаа шинжилгээний ажил хийж олон түүхийн бүтээл туурвижээ. 2008 онд Монгол үндэстний түүхийн төв архивын газарт хадгалж буй ноён түшмэд лам нарын захидлууд агуулсан М-170 дугаарт дансанд бүхий Лувсандондовын илгээсэн бөгөөд хүлээн авсан захиа цуглуулж шинэ үсгээр хэвлүүлэв.

Хангай нурууны баруун хойт салбар болох Хан хөхий ууланд зориулсан магтаалыг С. Лувсандондов 1880 онд зохиожээ. Түүний хамгийн алдартай зохиол болох тус магтаалын нэг бүрэн гар бичмэлийг У. Загдсүрэн 1968 онд гэрэл зургаар буулгаад хэвлэв (Загдсүрэн 1968). Түүний өмнө магтаалын үг Х. Пэрэнлэй шинэ үсгээр буулгаад 1961 онд “Цог” хэмээх сэтгүүлд нийтлэжээ (Пэрэнлэй 1961).

1. Энэ өгүүлэл бичихэд зөвлөж тусласан эрхэм хүндэт Ж. Лувсандорж багшдаа гүн талархлаа илэрхийлье.

2. Би тус өгүүлэл хэвлэлд оруулснаас хойш, 1988 онд *Corpus Scriptorum Mongolorum Instituti Linguae et Litterarum Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongoli* (Том. XXIV, Fasc. I) цувралаас гарсан М. Гүрсэд, Б. Амаржаргал, Ц. Баярсүрэн нарын эмхтгэсэн *Шүлэгч Лувсандондовын бүтээл хэмээсэн номын тухай мэдсэн*. Тийм учраас би тус номд хэвлэсэн шүлгийн хувилбарыг харьцуулан үзэж чадсангүй.

3. Damdinsürüng 1998: 266–267.

4. Damdinsürüng 1998: 266–281.

5. Heissig 1994: 455–458.

2. Лувсандондовын 1902 онд овооны тахилганы учиралд зохиосон бүтээл

Бадаргуулт төрийн 28-дугаар оны намрын дунд сарын шиний зургаан буюу 1902 оны 9 сарын 7-нд Цагаан нуурт шинэ овоо барихад гүн Лувсандондов ерөөл, “Хан сайхан хангай” хэмээх дуу, морины цол зэргийг шинээр зохиов. Одоо хэвлэгдэж байгаа гар бичмэл нь Увс аймгийн хуучин Дөрвөдийн Төгс хөлөг далай хааны хошууны нутагтай гэсэн хүний гэрийн хувийн цуглуулгад буй. Уг байдлаар *Saran kökügen-ü tuyuji*-ийн 20-дугаар зууны эхний үеийн гар бичмэлийн дэвтэрт нуугдаад хадгаалагдсан байжээ.

Тус зохиол С. Лувсандондовын 1900–1905 оны хооронд хөтөлж байсан өдрийн тэмдэглэлийн дэвтэрээс анх удаа 1940 онд олсон мэдээ буй.⁶ Тус ерөөл, дуу, морины цол гурав анх удаа дээр дурдсан “Цог” сэтгүүлд Пэрэнлэй гуай нийтлэсэн.⁷ Харин Пэрэнлэй гуайн хэвлэсэн эх бичиг одоо олдож байгаа гар бичмэлтэй харьцуулбал бага зэрэг ялгаатай учир хоёр гар бичмэлийн харьцуулалт ирээдүйн судлагаанд үлдэнэ.

Тус гар бичмэл дараахи хэсгийг агуулсан байна:

мөр

1 – 60	ерөөл
61 – 75	“Хан сайн хангай” хэмээх шүлэглэсэн дуу
75 – 86	“Соёолон түрүүн морины цол”
87 – 94	“Олон түмний эх тогшинд гүйсэн морины цол”
95 – 105	“Шүдлэн насны морины түрүүн цол”
106 – 110	“Тогшинд гүйсэн шүдлэн морины цол”

Тус гар бичмэл бол 7 хуудас бүхий хятад муутуу цаасан дээр бичсэн 13,4 см өргөн 26 см өндөр дэвтэр. Гар бичмэлийн бичгийн тиг бол 19, 20-дугаар зууны зааг дахь дэлгэрсэн бийрийн хичээнгүй тиг юм.⁸ Бичээч нь Лувсандондовын бие бус болбоос албан бичээч нь байсан бололтой. Бичгийн хэвийг бодвол⁹ Монгол үндэстний төв архивын М-170 фондын Лувсандондовын бичсэн захиа буюу Засагт хан аймгийн Хан-хөхий уулын хошууны бичгийг хуулсан дансны¹⁰ бичигтэй нэлээд ойролцоо шинжтэй. Тус гар бичмэлд хичээнгүй бичгээр бичсэн 1–93 болон 105–107-дугаар мөрөөс 94–104-дүгээр мөр бага зэрэг ялгаатай, үсэг нь илүү таталган (гэхэд гүйлгэн арай биш) тигээр бичсэн маягтай, хэрэглэсэн бэх нь харьцангуй усархуу, үсэг нь арай томоохон, зассан үг нэлээд олон. Энэ хэсгийг нь үзвэл бичээч бичихэд сая агуулгыг нь зохиож байсан маягтай санаа төрүүлж өгдөг. Энэ үүднээс бодвол гар бичмэлийн зохиогч Лувсандондов байсан байж таарна. Гар бичмэлийн хоёр хэсэг миний бодоход нэг л хүн адил бус цагт бичсэн боловч нэгдүгээр, хоёрдугаар бичээчийн бичсэн зүйл байна гэж ялгаж байна.

6. Монгол үндэстний түүхийн төв архивд буй. Damdinsürüng 1998: 269–270.

7. Энэхүү өгүүлэл бичихэд “Цог” сэтгүүл олж чадсангүй.

8. Батбаяр 2001: 86–90.

9. Түмэнжаргал 2008: 459–466.

10. Монгол үндэстний түүхийн төв архив, М-80, Д-1, ХН-3. *Хошуу тамгын газраас харьяат аймаг чуулганы дарга, жанжин ... газарт явуулсан бичгийн хуулга данс 1904–1908 он.*

3. Лувсандондовын гар бичмэлийн бичгийн сонгодог бус онцлог

Нэгдүгээр бичээчийн бичсэн хэсэгт сонгодог монгол бичгээс ялгаатай олон шинж орсон байна. Энэхүү онцлогийг нь жишээн дээр үзүүлж товчлон шинжиж өгүүлье.

3.1. Авиа зүйн сонгодог бус онцлог

3.1.1. Сонгодог бичгийн хэлний үгийн хэлбэрээс эгшиг нэмсэн тохиолдол:

мөр	сонгодог хэлбэр	тус гар бичмэл	шинэ үсэг
2, 5	<i>edür</i>	<i>edüre</i>	өдөр
20	<i>edür-tü</i>	<i>edüre-tü</i>	өдөрт
42	<i>belges</i>	<i>beleges</i>	бэлгэс
39	<i>γar-taγan</i>	<i>γaradaγan</i>	гартаа
7	<i>wčir</i>	<i>wačir</i>	очир
7	<i>wčirbani</i>	<i>wačirbani</i>	Очирваань
85	<i>bars</i>	<i>baras</i>	барс

Гэвч сонгодог хэлбэрээр хэвээрээ байгаа үгтэй харьцуулвал:

88	<i>edür-ün</i>	<i>edür-ün</i>	өдрийн
----	----------------	----------------	--------

3.1.2. Сонгодог бичгийн хэлний үгийн хэлбэрээс нэг эгшигийг өөр эгшгээр сольсон тохиолдол (*i-e* үсгэнд хамаарч байна):

29	<i>iregüljü</i>	<i>irigüljü</i>	ирүүлж
13	<i>gerel</i>	<i>geril</i>	гэрэл
92	<i>irekü</i>	<i>irikü</i>	ирэх
94	<i>delggerenggüi</i>	<i>delgeringgüi</i>	дэлгэрэнгүй
25	<i>nimgen</i>	<i>nemgen</i>	нэмгэн
26	<i>gkib</i>	<i>gkeb</i>	хив
29	<i>bey-e</i>	<i>biy-e</i>	бие
79	<i>čimeg</i>	<i>čimig</i>	чимэг

3.1.3. Сонгодог бичгийн хэлний үгийн хэлбэрээс эгшиг гээгдсэн тохиолдол:

34	<i>öglige</i>	<i>öglig</i>	өглөг
----	---------------	--------------	-------

Сонгодог бичгийн хэлний үгийн хэлбэрээс эгшиг буюу гийгүүлэгч нэмсэн тохиолдол:

80	<i>ki-yin</i>	<i>kiy-yin</i>	хийн
----	---------------	----------------	------

Ярианы хэлний нөлөөгөөр бичгийн хэлний богино эгшигийг сонгодог дүрмийн дагуу уртаар бичсэн тохиолдол:

75	<i>soyulang</i>	<i>soyuyalang</i>	соёолон
----	-----------------	-------------------	---------

3.1.4. Сонгодог бичгийн хэлний *n* гийгүүлэгчийг *ng* дэвсгэрлэсэн гийгүүлэгчээр сольсон тохиолдол:

13	<i>manduju</i>	<i>mangduju</i>	мандаж
36	<i>ündüsü-yi</i>	<i>üngdüsü-i</i>	үндэсийг
50	<i>mandaysan</i>	<i>mangdaysan</i>	мандсан
54	<i>mendü</i>	<i>mengdü</i>	мэнд
83	<i>arslan</i>	<i>arsalang</i>	арслан
84	<i>öndür</i>	<i>öngdür</i>	өндөр

3.1.5. Сонгодог бичгийн үгийн хэлбэр орчин үеийн аман ярианы нөлөөг авсан тохиолдол:

23, 32	<i>yirtinčüi</i>	<i>yertenčüi</i>	<i>ертөнц, ертөнций</i>
3, 37	<i>irügel</i>	<i>yerügel</i>	<i>ерөөл</i>
27	<i>sibaγun-u</i>	<i>sibuγun-u</i>	<i>шувууны</i>
71	<i>anu/inü</i>	<i>ni</i>	<i>нь</i>

3.1.6. Гадаад хэлний үгийн ярианы хэлний нөлөөнд орсон монголжсон бичгийн хэлбэр:

17	<i>čakrawardi</i>	<i>jakarwadi/jakarwati</i>	<i>чаграварди (хүрдэн орчуулагч хаан)</i>
30	<i>adistid-tu</i>	<i>adastad-tu</i>	<i>адистидад</i>

3.2. Тийн ялгалын сонгодог бус онцлог

3.2.1. Харьяалахын тийн ялгалыг сонгодог бичгийн дүрмийн эсрэг бичсэн жишээ:

25	<i>tngris-ün</i>	<i>tngres-yin</i>	<i>тэнгэрсийн</i>
40	<i>jud-un</i>	<i>jud-yin</i>	<i>зудын</i>
76	<i>Činggis-un</i>	<i>Činggis-yin</i>	<i>Чингисийн</i>
76	<i>neyite-yin</i>	<i>neyite-ün</i>	<i>нийтийн</i>

Нэгдүгээр бичээчийн сонгодог бус *-yin* бичлэгийг хоёрдугаар бичээч *-un* болгож зассан жишээ буй:

48	<i>amuγulang-un</i>	<i>amuγulang-yin</i>	<i>амгалангийн</i>
----	---------------------	----------------------	--------------------

3.2.2. Өгөх оршихын тийн ялгалын сонгодог бичгийн дүрэм эс хадгалсан байдлын жишээ. Сонгодог бичигт б,г,р,с,д/т гийгүүлэгчийн дараа *-tur/-tür*, н,м,л,нг гийгүүлэгч ба эгшигийн дараа *-dur,-dür* тус тус ордог.

20	<i>*edüre-dü</i>	<i>edüre-tü</i>	<i>өдөрт</i>
42	<i>sang-dayan</i>	<i>sang-tayan</i>	<i>сандаа</i>
78	<i>šajin-dayan</i>	<i>šajin-tayan</i>	<i>шашиндаа</i>
55	<i>dotuγadu-dur</i>	<i>dotuγadu-tur</i>	<i>дотоотод</i>

3.2.3. Заахын тийн ялгалын хоёр хэлбэр зарим тохиолдолд ялгадаггүй, зөвхөн *-i* хэлбэрээр бичдэг. Зарим тохиолдолд бичиг арай татласан учраас бичээчийн санасан хэлбэрийг тодорхой тогтоох нь хүчиртэй:

3	<i>čola-yi</i>	<i>čola-i</i>	<i>цолыг</i>
20	<i>bumba-yi</i>	<i>bumba-i</i>	<i>бумбыг</i>
64	<i>degeji-yi</i>	<i>degeji-i</i>	<i>дээжийг</i>

гэхдээ зөв бичлэг нь тодорхой байдлын жишээ:

8	<i>bumba-yi</i>	<i>bumba-yi</i>	<i>бумбыг</i>
23	<i>yertenčüi-yi</i>	<i>yertenčüi-yi</i>	<i>ертөнцийг</i>

3.2.4. Тийн ялгалын нөхцлийг үгийн үндэстэй нийлүүлж бичсэн жишээ:

1	<i>sar-a-yin</i>	<i>sarayin</i>	<i>сарын</i>
39	<i>γar-tayan</i>	<i>γaradayan</i>	<i>гартаа</i>

3.2.5. Тэмдэг нэрийн *-tu/tü* нөхцөлийг үгийн үндсэнтэй нийлүүлж ба салгаж бичих жишээ хоёулаа байна.

86	<i>bayasqulang-tu</i>	<i>баясгалант</i>
44	<i>bayasqulangtu</i>	<i>баясгалант</i>

3.2.6. Гарахын тийн ялгалын ихэнх нь сонгодог дүрмийн дагуу *-ača,-eče* бичсэн боловч нэг үгэнд ярианы хэлний нөлөөгөөр *-asa* хэлбэр болж хувирсан нь тодорхой:

102	<i>dotur-a-ača</i>	<i>doturasa</i>	<i>дотоос</i>
-----	--------------------	-----------------	---------------

3.2.7. Ерөнхийлөн хамаатулах нөхцөл заримдаа сонгодог *-iyan/-iyen* нөхцөлийн оронд *-yian/-yien* бөгөөд үйлдэхийн тийн ялгал сонгодог *-iyar/-iyer* нөхцөлийн оронд *-yiar/-yier* нөхцөл болж хувирдаг. Ж. Лувсандорж ба Я. Вацек¹¹ энэ бичлэгийг уламжлалт Соёмбо болоод Тод үсгэнд тэмдэглэсэн бичгийн дуудлага буюу аман бичгийн хэлний (жишээ нь *-yer*) хэлбэрээр нөлөөлсөн гэж үздэг.

11	<i>abural-iyen</i>	<i>abural-yian</i>	<i>авралаа</i>
72	<i>ürjil-iyer</i>	<i>ürjil-yier</i>	<i>үржилээр</i>

гэхдээ сонгодог дүрмээр:

18	<i>olan-iyar</i>	<i>olan-iyar</i>	<i>олноор</i>
19	<i>jirum-iyar</i>	<i>jirum-iyar</i>	<i>журмаар</i>

3.3. Үсэг зүйн сонгодог бус онцлог

Тус гар бичмэлийн хоёр бичээч үндсэндээ “*Га-гийн долоогийн зарим нь үзэгтэй*” хэмээх монгол бичгийн дэг жаяг¹² баримтласан боловч, нарийн онцлог голдуу үсэг дээр цэг бичих эсэхийн зүйлд цөөнгүй буй.

3.3.1. „*i*“ үсгийг бичихэд урт шилбэ нь ерөнхийдөө хэтэрхий богино бичсэн байдаг учраас *a/e* үсгийн шудтай ойролцоо болоод ялгарах боломжгүй хэмжээнд хүрдэг. Энэ үзэгдлийг Ж. Лувсандорж ба Я. Вацек мөн анхаарч нэг талаар халхын авиа зүйн өөрчлөлт хувиралтын туршид *i/e* үсгийн ялгал суларсан бөгөөд зарим бичгийн хэрэгсэлээр урт шилбэ бичих дөхөмгүй байснаар тайлбарласан байна.¹³

4	<i>učaral</i>	<i>učaral - učiral</i>	<i>учирал</i>
7	<i>wčir</i>	<i>wačar - wačir</i>	<i>очир</i>
7	<i>wačirbani</i>	<i>wačarbani - wačirbani</i>	<i>Очирваан</i>
8	<i>ibegel-iyer</i>	<i>ibigel-iyer</i>	<i>ивээлээр</i>
22	<i>bilig-i</i>	<i>belig-i (шилбэ байхгүй)</i>	<i>бэлгийг</i>
30	<i>čenggekü</i>	<i>čenggikü</i>	<i>цэнгэх</i>
66	<i>čenggel</i>	<i>čenggil</i>	<i>цэнгэл</i>
106	<i>toγšin-du</i>	<i>toγšin-du - toγšan-du</i>	<i>тогшинд</i>

11. Lubsangdorji & Vacek 1997: 11–12.

12. Lubsangdorji 2008: 50–51.

13. Lubsangdorji & Vacek 1997: 14.

3.3.2. „*n*“ дүрмийн дагуу дан цэгтэй, үе хааж байгаа (дэвсгэр) *n* үсэг харин цэггүй байдаг. Тус гар бичмэлт ганцхан *qan kökii* гэдэг нь *n* үсэг дээр сонгодог дүрэмтэй тохирохгүй нэмэлт цэгтэй.

3.3.3. „*γ*“ үсэг сонгодог дүрмийн дагуу давхар цэгтэй бөгөөд үе хааж байгаа (дэвсгэр) *n* үсэг харин цэггүй байдаг. Тус гар бичмэлт *γa, γo, γu* зэрэг үе давхар цэггүй бичсэн тохиодлол цөөнгүй буй.

1	<i>badarayultu</i>	<i>badarayultu</i>	<i>бадаргуулт</i>
2	<i>jiryuyan-a</i>	<i>jiryuyan-a</i>	<i>зургаан</i>
8, 21	<i>bayiyulusan</i>	<i>bayiyulusan</i>	<i>байгуулсан</i>
10	<i>ariyun</i>	<i>ariyun</i>	<i>ариун</i>
15	<i>boltuyai</i>	<i>boltuyai</i>	<i>болтугай</i>
19	<i>qariyulju</i>	<i>qariyulju</i>	<i>хариулж</i>
20	<i>ayula</i>	<i>ayula</i>	<i>уул</i>
23	<i>siluyun</i>	<i>siluyun</i>	<i>шулуун</i>
27	<i>sibuyun-u</i>	<i>sibuyun-u</i>	<i>шувуун</i>
28	<i>γurban</i>	<i>γurban</i>	<i>γурван</i>
29	<i>bayulγan</i>	<i>bayulγan</i>	<i>буулган</i>
30	<i>amuyulang-iyar</i>	<i>amuyulang-iyar</i>	<i>амгалангаар</i>
34	<i>qosiyu</i>	<i>qosiyu</i>	<i>хошуу</i>
40	<i>γadaγadu-yin</i>	<i>γadaγadu-yin</i>	<i>гадаадын</i>
58	<i>jiryaqu</i>	<i>jiryaqu</i>	<i>заах</i>
86	<i>bayatur</i>	<i>bayatur</i>	<i>баатар</i>

Гэхдээ зөв цэгтэй бичлэг:

19	<i>taγalal-dur</i>	<i>taγalal-dur</i>	<i>таалалд</i>
23	<i>čaγan</i>	<i>čaγan</i>	<i>цагаан</i>
33	<i>surtaγal-i</i>	<i>surtaγal-i</i>	<i>суртаалыг</i>
35	<i>saγad ügei</i>	<i>saγad ügei</i>	<i>саадгүй</i>

3.3.4. “*d*” болон “*s*” дэвсгэрлэсэн үсгийн дараа сонгодог дүрмийн дагуу зөвхөн *q, k* хоёр үсэг орж болвоос бээр тус гар бичмэлд *dγ, sγ* бичлэг гардаг.

33	<i>jujayaɗaɗaɗu</i>	<i>jujayaɗaɗaɗu</i>	<i>зузаатгах</i>
90	<i>usudqaysan</i>	<i>usudqaysan</i>	<i>устгасан</i>
71	<i>bayasqulang-tu</i>	<i>bayasqulang-tu</i>	<i>баясгалант</i>
80	<i>bayasqaysan</i>	<i>bayasqaysan</i>	<i>баясгасан</i>

гэхдээ дүрмийн дагуу зөв бичсэн:

86	<i>bayasqulang-tu</i>	<i>bayasqulang-tu</i>	<i>баясгалант</i>
----	-----------------------	-----------------------	-------------------

Монгол манж бичгийн хичээнгүй бус бичсэн тохиолдолд үсгийн цэг тус үсгийн яг дэргэд биш дараагийн үсгийн дэргэд ордог үзэгдэл түгээмэл байдаг. Тэндээс тус гар бичмэлийн *γ* үсэг агуулсан зарим үгэнд аль *γ* үсгэнд давхар цэг тависан нь тодорхой бус болдог.

37	<i>qadaγalaγci</i>	<i>qadγalaγci</i> буюу <i>qadγalaγci</i>	<i>хадгаалагч</i>
----	--------------------	--	-------------------

3.3.5. “*š*” үсэг сонгодог дүрмийн дагуу давхар цэгтэй бөгөөд ганц *ši* үеийн тохиолдолд цэг тавих ёсгүй боловч тус гар бичмэлд давхар цэг тавигдсан байна.

87	<i>toγšin</i>	<i>toγšin</i>	<i>тогшин</i>
----	---------------	---------------	---------------

3.3.6. Хоршоо үгийг нийлүүлж бичсэн тохиолдол:

42 *öljei qutuу-un* *öljeiqutuу-yin* *өлзий хутаг*

3.3.7. Сонгодог бичгийн зөв бичих дүрмээс өөр үсгийн хэлбэр хэрэглэсэн

тохиолдол:

6, 61 *dalai* (босоо *d*) *dalai* (хэвтээ *d*) *далай*

Дүгнэлт

Тус гар бичмэл, Лувсандондовын зохиол бүтээл Увс аймгийн нутгаар амаар төдий бус бичгээр ч өргөн дэлгэрсэн байсныг баталж байна.

Бичиг зүйн талаар тус гар бичмэл сонгодог үеийн монгол бичгийн дүрэм, үгийн хэлбэрзүй харьцангуй бага ялгаатай гэдгээс ерөөлийн зохиогчийн хэлний өндөр боловсрол үзэгдэнэ. Онцлогийн хүрээнд сонгодог *n* үсгийн оронд *ng* дэвсгэр гийгүүлэгч орлох шинж *n*, *ng* хоёрын ялгааг ялгах аа больсон орчин үеийн ярианы хэлний нөлөөг үзэж болно (жишээ нь *arslan* - *ars(a)lang*). Монгол бичгийн ба аман бичгийн хэлний үл мэдэх байдлаас шалтгаалаад одоогийн хэлэнд түгээмэл болсон бөгөөд монгол бичиг хэрэглэдэг байсан үед мөн түүнчлэн энэхүү үзэгдэл гарсныг эндээс мэдэж болно.

Гар бичмэлийн галиг

Цэгтэй үсгийг дор тавьсан зураас хийж тэмдэглэв. Яруу найргийн хэсэгт шүлгийн толгой холбосон байдлыг бүдүүн үсгээр үзүүлэв.

[1a]

nigedüger

- 1 *badarayultu törü-yin qorin nayimaduуar on. baras jil-un namur-un dumdadu sarayin*
- 2 *sin-e-yin jiryууан-a sayin edüre çayan nuur-tu sin-e obuу-a bayiyulqu-du*
- 3 *jangjun güng Lu bi beliglejü yerügel. dayuu. morin-u çola-yi sin-e jokiyabai.*
- 4 *[birу-a] üljeiyitü jil-ün öggümür sarayin tümen uçiral бүриддүgsen tngri-yin kesig-tü*
- 5 *sayin edüre. qan köküi nutuy-un töb dumdasal¹⁴ orgilan mangduуsan ayujim*
- 6 *tungyalay dalai-yin emün-e. erdeni-yin çoyças adali altan delekei deger-e.*
- 7 *oro-yin¹⁵ degedü waçir dar-a blamas-yуууан jalaju waçarbani-yi bisalyan obuу-a*
- 8 *bumba-yi бүтүgejü bayiyulууsan tuqai-du. Esürin qormustu-yin ibigel-iyer (?)*
- 9 *eldeb sim-e бүриддүgsen jayun amtatu idegen-ü degeji-yi erdeni-yin altan yadur-a¹⁶*

14. Ярианы дуудлагын нөлөөгөөр *-aça* (бичгийн дуудлагад: *-ээцэ*) нөцөл *-(a)sa* маягаар тэмдэглэсэн бололтой. Гэхдээ тус гар бичмэлийн 32-дугаар мөрт сонгодог бичлэг байгаа: *dumda-aça*. Өөр уншлага: *dumdegen*.

15. Мөр тэтгэсэн.

16. Гадар – төмөрлөгөөр хийсэн түмпэн сав.

[1b]

- 10 *degürgejü. tngri-yin ed ariyun čayan qadaγ-un qamtu*
 11 *ači¹⁷ abural-yian qayirilaγsan blam-a baγsi. noyad-tayan debsigülün*
ergüged ayiladqaqu
 12 *bilig bayın-a.*
 13 *burqan-u¹⁸ šajin bum naran-u geril metü mangduju aliba saba sim-e-yin*
doturaqi
 14 *ariyun busu tüidker bükün-i arčiγsan toli metü arilyaju amitan olan-i*
 15 *ariyun orun-dur udariddaqu boltuγai.*
 16 *delekei¹⁹ dekin-i ejelegči boyda Manjusiri ezen qayan-u tümen öljei öni batu*
 17 *orusiju. törü yosun anu jakarwati qayan metü erke küčün tegüscü.*
 18 *tümen olan-iyar tügemel ači kesig-tür süsülen bayarlalduju tabun asita-yin*

[2a]

- 19 *jirum-iyar jidkün qariγulju. tüyil-ün taγalal-dur neyilegülkü boltuγai.*
ilangγuy-a
 20 *ene edüre-tü. orun delekei ayula usun-u ejed-i takiju obuγ-a bumba-yi*
 21 *bütügejü bayiyuluγsan-u abural-iyar ayumsiytu dayisun-i sönügegči*
ayangγ-a
 22 *metü gilbalγaγsan γang bolud kelber-tei. arγ-a belig-i qouslaγsan ariyun*
eyeldeg
 23 *siluyun čayan mösü-tei. aliba saba sim-e-yin yertenčüi²⁰-yi todurqai*
 24 *urγayuluyči altan huum üsüg-iyer bingdürilegsen gegen gereltü amurlingγui*
 25 *tungγalay toli-tai. tngres-yin ed nemgen jögelen könggen tabun öngge-yin*
 26 *gkeb torγ-a-yin čimegtei. tabun iγayur-tu-yin belge büriddügsen ayu-a*
 27 *yeke tabun altan on-a-tai. tas sibuyun-u sodu-bar ödülügsen tangsuy*

[2b]

- 28 *üjeskülengtü sumu-iyar dalalan dayudaγsan tedüi-ber. arban jüg-ün γurban*
čay-un
 29 *burqan bodisadu nar-un biy-e jarliγ toγtam erdem üiles bükün-i bayulγan*
irigüljü
 30 *tügemel badarayulju adastad-tu auγ-a küčün-i olju amuyulang-iyar*
čenggikü
 31 *boltuγai. erkem qotala čiyulγan-u čoy-i degjigülügči. ed erdeni-yin edlel*
 32 *qubčid idege ür-e-yin jüil-i olan yertengčüi-yin dumda-ača orgilan*
 33 *degjijü. orun egün-dür toγtuju ulamjilaqu surtaγal-i ularayulun jujayadqaqu*
 [!]
 34 *boltuγai. öglig buyan-i örnigülün udaridduyči üljejitü tabun qosiyu mal-un*
 35 *sang sürüg anu. sangsarai γurban orun-ača sayad ügei undarču sayisiyaltai*
 36 *orun egün-dür saγursiju sayin amuyulang-un üngdüsü-i sayitur batudqaqu*

17. Мөр тэтгэсэн.

18. Мөр тэтгэсэн.

19. Мөр тэтгэсэн.

20. Буруу бичлэг, сонгодог хэлбэр нь *yertinčü*.

[3a]

- 37 *boltuyai. erten-ü yerügel-ün barilduly-a-bar endeki şajin qural-i sakin qadγalayaĉi²¹*
38 *ene orun-u kümün mal-i ibegen asarayĉi. erke küčün tegüsügsen bayan qan*
39 *köküi ekilen orun delekei-yin ejed бүгүдегер. γарадаγан бариγсан жиде*
jebseg-iyer
40 *γajiyuu niswanis. γadayadu-yin qarsilaqu dayisun γamsiy ebedĉin γang jud-*
yin
41 *ayul-i qamtu arilyan sönügejü usudqayad. mutur-tayan bariγsan erdeni-yin*
42 *sang-tayan buyan kesig-ün beleges. öljeiyiqutuy-yin ĉoy-i obuγalaldun*
degüürgejü
43 *örnigülün tügeged ürgüljide baytasi ügei bayan elbeg-dür kürteγüljü.*
44 *bayasqulanγtu qurim-iyar ĉenggegülkü boltuyai. ene metü beleglegsен*
bilig-ün
45 *küčün-iyer*

[3b]

- 46 *abural²² degedü aĉitu blam-a-yin manĉi ölemüi-yin lingqv-a tümen kalba*
kürtel-e
47 *batu orusin jalarĉu. qubi tegülдер şabi nar-tu-tayan aĉitu nom-un*
48 *rasiyan-i kürtegejü. amuyulang-un²³ ĉinadu bodi-yin qutuy-i olγuju.*
49 *bayasun jirγayulqu boltuyai: erten-ü sayin yerügel-iyer ene qosiyun-i*
50 *ejelejü²⁴ mangdayсан jangjün qatun bayatur güng noyan tan-u şabdan*
ölemüi üni
51 *batudĉu. asar ĉayan üiles inü ayangdayan delgerĉü. aldar sür inü*
52 *arban жүг-tü dayursγaju. altan ordun-u dayayar amuyulang jirγalang-un*
53 *ĉoy-iyar asita engkejikü boltuyai. qutuy buyan-dur sitün barilduju törügsen*
54 *qotala qosiyu dayayar γadayadu-aĉa qarsilaqu dayisun ügei esen mengdü*

[4a]

- 55 *engke amur. dotuyadu-tur isi onul-un erdem бүридĉü. neyiteber sedkil*
56 *amur töbsin. yabudal ariyun sidurγu. egüride kiĉiyenggüi bolγumjitai-bar*
57 *blam-a²⁵ noyad-yin dergede-eĉe qayāĉal ügei baray-a bolju ünēn küčün-i*
58 *güiĉedken ürgüljide buyan ĉiyulγan-iyar bayarlaldun jirγaqu batu*
59 *yeke yerügel-i*
60 *debsigülün²⁶ ayiladqay-a:*
61 *[birγ-a] qan sayiqan qangγai köküi-yin töb-tüni. qanusi ügei ĉenggel-ün*
dalai toytuju.
62 *qan qarĉu qamuy olan бүгүдегер. qamtubar küsel sayiqan ĉenggebei.*
63 *eldeb singji tegüs delgerigsen erdeni-yin ĉoyĉas adali delekei*

21. Нэгдүгээр буюу хоёрдугаар ү үсэг алинд нь хоёр цэг тависан нь тодорхой бус.

22. Мөр тэтгэсэн.

23. Нэгдүгээр бичээчийн -yin бичлэгийг хоёрдугаар бичээч -un болгож засав.

24. Мөр тэтгэсэн.

25. Мөр тэтгэсэн.

26. Мөр тэтгэсэн.

[4b]

- 64 *deger-e erketü obuy-a qumq-a-yi bayiyulju. erkemseg takil degeji-i beledbei.*
 65 **undarayсан айула далай дотурача wačirbaṅi nökür selte-yi jalaju. ayuu**
 66 *yeke takil čenggel-i taɣalaɣad. adastad buyan kesig-i soyurqabai:*
 67 *Ayusi burqan-u mön činar tegüsügen. ačitu blam-a bayši-yin*
 68 *gegen maṅi. ölemüi lingq-v-a tümen on-dur batudɣad²⁷. ürgeljide*
 69 *amitan-u tusa-i üyiledbei. erten-ü yerügel-iyer učirayсан noyad*
 70 *ba. qotala qosiyu dayayar. eneleküi-yin qarsi nöküčel arilyaju.*
 71 *engkejiküi-yin nasun qutuy batudbai. üljejitü tabun jüül-ün mal ni*
 72 *ürjil-yier tüsimel olan aribijiyad ülemji öglig buyan-i quriyaju*

[5a]

- 73 **egüride öljei qutuy orusibai. burqan-u šajin masi delgerčü. qaɣan-u**
 74 *törü üni batudɣad. bayasɣulang-tu naɣadum čenggel-iyer kögjijü*
 75 **bügüdeger бүрiн čenggen jirɣay-a:: [birɣ-a] soyuɣalang²⁸ terigün morin-u**
čola.
 76 *[birɣ-a] qaɣan ejen boyda Činggis-yin toytuɣaysan. qalq-a-yin mongɣol*
neyite-ün
 77 *naɣadum čenggel-yin dumda. qamuy olan ayta-yin dumdakin²⁹ qalin*
daban³⁰
 78 *nisügči qan garud metü erdeni-yin kölüg. delgerigsen šajin-taɣan*
 79 *čimig boluysan. degedüs-yin ölemüi-yi batuddayuluyči. tngri delekei-yin*
 80 *ejed-i degjigülüin bayasɣaysan. telen dayursayči luu metü kiy-yin kölüg.*
 81 *engke sayiqan törü-dü bayar-un manglai boluysan. ejed noyad-*

[5b]

- 82 *taɣan ači öljei-ben bariyči. irgen olan amitan-u bayar küsel-i*
 83 *badarayuluysan. erke küčü-tei arsalang metü idebkitü ider kölüg.*
 84 **öngdür sayiqan qan köküi-degen takil boluysan. öljei qutuy öniir**
 85 *bayan-u buyan kesig-i delgerigülügči. üsüren dobtulɣayči baras adali.*
 86 **ülemji bayatur. ünən bayasɣulang-tu. egüride-yin jiryal. öljejitü kölüg.**
 87 **olan tümen-ü eke toɣšin-du güyügen morin-u čola.**
 88 *[birɣ-a] ene edür-ün tayilyan-u yeke bayar-tu. erkelejü quraysan olan-u*
 89 *emün-e. erkem singji tegüsügen erdeni-yin ayijam: ɣaltu čakilyan-u*
 90 *metü dobtulaju ɣamsiy jobulang ni usudɣaysan. ɣayiqamsiytu kesig*

27. Сонгодог бичлэг нь *batuɣad*.28. Сонгодог бичлэг нь *soyulang* (соёлон морь – таван настай агталсан адуу).

29. 12-ыг үзнэ үү.

30. *Daban* гэсэн үгийг хоёрдугаар бичээч нэмэв.

[6a]

- 91 *buyan kesig-i badarayuluysan. Kanibad Anabad³¹ dalai-yin arɣamaɣ kölüg: ene*
92 *naɣadam-un engke-yin bayar-tu erke küčün tegüsügsen. irikü jilün*
93 *mengdü-yin bayar tu. erkem manglai-dur debsijü. öñide batu. ülemji*
94 *delgeringgüi. ösekü jirɣal. öljejitü ayijam-a:*
95 *sidülün nasun-u morin-u terigün čola.*
96 *[birɣ-a] töbsin törü-degen čimeg boluysan. tegüs delger naɣadam-du*
97 *dügelgejü³² terigüldeg. tümen-yin terigüü. mingɣ-a-yin eke³³.*

[6b]

- 94a *+ dayutu möngder d... šongqor jirɣalangtu kölüg³⁴*
98 *siriügün sumu šiugiqu načün. delgerigsen šajin-dayan*
99 *takil boluysan. degedüs + noyad-yin tayalal-i*
100 *bayasɣuluyči. dügelged³⁵ iregči qangyai-yin buɣu-a. tümen-ü*
101 *toytaɣal. töb dayayar-tu tügemel üljejitü tegüs kölüg.*
102 *jigdelen quralduysan olan aɣta-yin doturasa. jibqulangtu*

[7a]

- 103 *sinji büriddügsen. jimestü³⁶ kökü-yin jirɣalantu kölüg.*
104 *bayasɣulangtu nayir čenggel-ün emün-e bayarlaju irideg*
105 *baqaduju güyüdeg bayar-yin manglai olan tümen-ü eke.*
106 *toɣšin-du güyügsen sidülün morin-u čola.*
107 *[birɣ-a] ene mori. unayan čay-tayan uyaju soyıysan.³⁷ erdeni kölüg-i*
108 *egüsgegči ider ayijam. day-a čay-tayan dabkijü suruysan (?)*

31. Нэгдүгээр бичээч *Kanibad* гэж бичээд хоёрдугаар бичээч нь *Anabad* гэж зассан.

32. Сонгодог бичлэг нь *dügelgejü*.

33. Утгаар нь *eki* байвал зохино.

34. Хуудасны захад тавигдсан мөр, + тэмдгийн оронд орно.

35. Сонгодог бичлэг нь *dügülged*.

36. Сонгодог хэлбэр нь *jimistü*.

37. Уншлага нь тодорхой бус, *uyaju suruysan* (уягдаж дассан гэсэн утгаар) бас уншиж болно.

Ном зүй

- Batbayar, Žalair = Батбаяр, Жалайр 2001: *Монгол уран бичлэгийн түүх*. Улаанбаатар.
- Damdinsürüng, Š. 1998: *Mongᠣᠯ-un uran jokiyaᠯ-un toyimu (arban yisüdüger jaᠣᠣᠨ-u iy-e)*. Көкеqота: Öbür mongᠣᠯ-un arad-un keblel-ün qoriy-a.
- Damdinsüren, C. = Дамдинсүрэн, Ц. 1970: Лу жанжин гунгийн тухай домог. – *Монголын судлал. Studia mongolica Instituti linguae et litterarum Academiae scientiarum Reipublicae populi Mongolici* VII (10): 133–139.
- Heissig, Walther 1994: *Geschichte der mongolischen Literatur. Bd. 1, 19. Jahrhundert bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lubsangdorji, J. 2008: Diacritic marks in the Mongolian script and the “darkness of confucion of letters”. – *Mongolo-Tibetica Pragensia '08* 1(1): 45–98.
- Lubsangdorji, J. & Vacek, J. 1997: *Čilayun-u bičig. A Mongolian Prophetic Text*. *Studia Orientalia Pragensia* XX. Charles University Prague. Prague: Karolinum.
- Tümenžargal, D. = Түмэнжаргал, Д. 2008: *Халхын Засагт хан аймгийн Элжигэн хошууны ноёдын харилцсан мянган бичиг захидлууд*. I–II. Улаанбаатар.
- Zagdsüren, U. = Загдсүрэн, У. 1970: Хан Хөхуйн магтаал. – *Монголын судлал. Studia mongolica Instituti linguae et litterarum Academiae scientiarum Reipublicae populi Mongolici* VII (10): 119–132.